

העלייה הראשונה: לשוחח תרבות או להמציא אומה?

יפה ברלוביץ (עורכת) ויוסף לנג (עורך משנה), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ע, 287 + [8] עמ'

ביסוד הדיונים בעלייה הראשונה עומדות שתי שאלות: האם אכן הייתה זו העלייה הציונית הראשונה? והאם יש לייחס לה את ראשית יצירתה של התרבות הציונית הארץ-ישראלית? השאלה הראשונה נדונה באריכות בשנים עברו, ומרבית מאמרי הקובץ שלפנינו עוסקים בשאלה השנייה. השאלה הראשונה נדונה במאמרו של ישראל ברטל הפותח את הקובץ, 'על הראשוניות: זמן ומקום בעלייה הראשונה' (עמ' 15-24), והוא קובע כי ראשיתו של המפעל הציוני בימי העלייה הראשונה. החידוש במאמר זה הוא הוספת ההקשר ההיסטורי המזרח אירופי, ודוק: לא רק ההקשר היהודי הציוני. ברטל טוען שהעלייה הראשונה הייתה פרי מדיניות של הגירה והכשרה לעבודת אדמה שהכתיבה האימפריה הרוסית מראשית המאה התשע-עשרה. הוא אף קושר את הלאומיות היהודית המזרח אירופית, רוב בניינה של העלייה הראשונה, לתהליכי התעוררות לאומית בדרום-מזרח רוסיה. הוספת ההקשר ההיסטורי הכללי הזה מבחירה את החידוש הציוני ואת יצירתם של זמן ומקום לאומיים.

כאמור מרבית מאמרי הקובץ אינם דנים בשאלת ראשית הציונות אלא מתמקדים בתרבות הציונית שנוצרה בעלייה הראשונה. ככלל הספר תורם לביסוס הגישה שיצירתה של תרבות עברית

ציונית החלה בימי עלייה זו, ובכך משחרר אותנו מן החיבוק שהעניקו חלק ממנהיגי העלייה השנייה להיסטוריוגרפיה הציונית והישראלית. כידוע העלייה השנייה הצמיחה מתוכה מנהיגים שלא רק יצרו את הבסיס למוסדות היישוב והמדינה אלא אף התוו את הדרך לכתובת ההיסטוריה והזיכרון של המפעל הציוני בארץ-ישראל. כפי שצינינו לפני שנות דור שמואל אטינגר וישראל ברטל, 'לא שיחק לה המזל לעלייה הראשונה. שלא כעליות שבאו אחריה, לא הוציאה מתוכה אישים דגולים או מוסדות רבי-השפעה, שהטביעו חותמם על תולדות היישוב בארץ ועל חיי האומה כולה'.¹

1 ש' אטינגר וי' ברטל, 'שורשי היישוב החדש בארץ-ישראל', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1. ראו גם: ש' אטינגר, היסטוריה והיסטוריונים, בעריכת ש' אלמוג וא"ד קולקה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 188-211.

כשם הספר 'לשוחח תרבות'. ברצוני לחלוק על המתודולוגיה שבחרו העורכים על מנת לחקור את תרבותה של העלייה הראשונה. כבר בהקדמה לקובץ יש התייחסות 'לחרושת ה"המצאות" ו"החידושים" התרבותיים בתקופה זו' (עמ' 9). פירוט מלא בעניין זה יש במאמרה החשוב והמקיף של העורכת יפה ברלוביץ, 'המושבה העברית: ראשיתה של תרבות ארץ ישראלית' (עמ' 70-109). גישתה של ברלוביץ להבנת הלאומיות היהודית בכלל והעלייה הראשונה בפרט נסמכת על הגישה המודרניסטית בחקר הלאומיות. היא סוקרת את עמדותיהם של שלושה חוקרים מובילים של הלאומיות המודרנית: ארנסט גלנר, בנדיקט אנדרסון ואריק הובסבאום, וקובעת שהנחות היסוד שלהם תואמות מאוד את מרחב 'ההמצאות והניסויים' של עולי העלייה הראשונה (עמ' 72-74).

ולענייני כאן: טיעונים אלה ושל גלנר, אנדרסון והובסבאום כוחם יפה גם לגבי התעוררותה של הציונות כתנועה לאומית עוד מעצם התארגנותה העוברית במסגרות הרעיוניות של 'חיבת ציון'. שהרי גם אז, כשציבורים של יהודים ('אגודות') קמו והגרו לארץ ישראל מתפוצות, שפות ותרבויות שונות (סוף המאה התשע עשרה) – נעשה ניסיון להוליד 'לאום' שאיננו, ולייצר כלים משותפים כדי לדמיין אותו. גם במקרה זה קדמה החוקיות של 'לאומיות קודמת ללאומים' (אריק הובסבאום), כאשר על בסיס אתני דתי של מורשת משותפת – זיכרונות היסטוריים, טקסטים תרבותיים קאנוניים וחלום דורות אוטופי שהלך אתם מדור לדור – ביקשו 'להמציא אומה' (עמ' 72).

לפי הרישא של הדברים נראה שברלוביץ נוקטת גישה מודרניסטית מובהקת. ואולם בסיפא היא

הבחנה היסטוריוגרפית זו קבעה למעשה שהזיכרון הקיבוצי הישראלי עוצב לא מעט על ידי מורשתם של 'אישים דגולים' שהונצחו בתודעה הלאומית כיוצרי הציונות הארץ-ישראלית וכמקימי מדינת ישראל. למסקנה דומה הגיע זאב צחור כאשר להשפעתה המכרעת של העילית הפוליטית הפועלית על הדימוי ההיסטורי של ראשית היישוב. צחור עמד על המאמץ הכביר שהשקיע דוד בן-גוריון בשנותיו כמנהיג, ויותר מכך לאחר פרישתו מכס ראש הממשלה בשנת 1963, בכתיבת היסטוריוגרפיה שנועדה לעצב את דור המדינה.² הנרטיב הלאומי הציוני ייחס אפוא לפועלם של האבות המייסדים של מדינת ישראל לא רק את תרומתם הממשית לבניית מוסדות היישוב והמדינה, אלא גם את זכות הראשונים ביצירת התרבות הציונית. העלייה הראשונה זכתה לתשומת לב פחותה בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון הציוני, ונתפסה כעלייה איכרית, בורגנית ובעל-ביתית יותר מאשר חלוצית, יוצרת ובונה. לעמדה זו יש עדיין הדים בספרות העכשווית, אולם המחקר בשנים האחרונות נוטה להציג תמונה מאוזנת יותר ואינו מתעלם מן המפעל ההתיישבותי והתרבותי החשוב שנוצר כאן בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה.³ הספר שלפנינו תורם אפוא למגמה הגוברת לייחס לעלייה הראשונה את הנחת היסודות לתרבות הציונית. די בכך כדי להצדיק את קיומו של קובץ מחקרים זה, ויש לברך על כך שקבוצה חשובה של חוקרים תרמה להצגת היבטים חדשים בחקר העלייה הראשונה.

חידוש נוסף בקובץ שלפנינו הוא הניסיון לדון בעלייה הראשונה מנקודת מבט תרבותית,

תשס"ט; וראו ביקורת על הספר: ג' אלרואי, 'תשוקת החלוצים או תשוקת הציונים?' קתורה, 137 (תשרי תשע"א), עמ' 179-184.

2 ז' צחור, 'תולדות מדינת ישראל: אקדמיה ופוליטיקה', קתורה, 100 (אב תשס"א), עמ' 378-394.
3 ראו למשל: ב' נוימן, תשוקת החלוצים, תל-אביב

התחלות של שלטון יהודי פוליטי בארץ-ישראל; מוסדות אלה לא היו קיימים בימי ראשית הציונות בזמן השלטון העות'מאני.

ברלוביץ נוקטת אפוא גישה מודרניסטית רכה, מפני שהיא, שלא כמו החוקרים שעליהם היא נסמכת בעניין זה, אינה מתעלמת מן ההקשר האתני והדתי הטרנס-לאומי. אבל אם המטרה היא 'לשוחח תרבות' או להעמיד את מושג התרבות במרכז, נראה שהגישה האתנית התרבותית מתאימה הרבה יותר, שכן האסכולה האתנית הסמלית מתמקדת במושג התרבות בחקר הלאומיות העכשווי. חוקרים כמו אנתוני סמית, ג'ון ארמסטרונג, ג'ון הצ'נסון, דוד אברבך, אתנה לואיס ואחרים הדגישו בשנים האחרונות את הרכיבים התרבותיים בחקר הלאומיות. סמית עמד על המקורות האתניים של הלאומיות וכן על העובדה שהלאומיות לא החליפה את הדת במובן הפשוט של המילה.⁷ לשיטתו כשאנו בוחנים את יצירתה של התרבות הלאומית יש לתת את הדעת לא רק ל'המצאות המודרניות' אלא גם לדרך שבה שוחחה הלאומיות עם העבר האתני באמצעות החידושים המודרניים. עלינו לשאול כיצד הפכו הפיתוחים התרבותיים החדשים למשמעותיים ואמינים כל כך בעיני חלוצי הלאומיות. סבורני שהפיתוחים החדשים בעלייה הראשונה דווקא מלמדים על קשר תרבותי מובהק לעבר היהודי הקיבוצי. כך הבין למשל יעקב כ"ץ את יחסיה של הציונות עם העבר האתני היהודי,⁸ ובמיוחד יש

מזכירה את היסודות האתניים והדתיים, הזיכרונות היסטוריים והמורשת היהודית, רכיבים שאינם מתיישבים בקלות עם גישה זו, שכן העמדה המודרניסטית אינה מזהה קשר של המשכיות בין העבר האתני ללאום.⁴ אמנם נכון הדבר שהובסבאום ואנדרסון הקצו מקום בגישתם לממד התרבותי, אולם זאת מנקודת המבט של מדינת הלאום המסוגלת להמציא ולהכתיב תרבות; הם לא ראו בתרבות רכיב העומד בפני עצמו, תוצר של המשכיות מן העבר התרבותי של הקבוצה למדינת הלאום.⁵ לפיכך הובסבאום אמנם סבר כי הרכיב התרבותי מסייע להבין את כוחה של הלאומיות לא רק מלמעלה אלא גם מלמטה, אך הוא ראה בו מבדה (פיקציה) מודרני שיוצרת מדינת הלאום לטובתה. לעומתם גלנר כלל לא סבר שהתרבות היא יסוד מהותי וחשוב להתפתחות מדינת הלאום. בעיני קשה ליישם את התובנות הללו במקרה של הלאומיות היהודית בכלל, ובמקרה של העלייה הראשונה בפרט. זאת משום שהגישה המודרניסטית מעניקה משקל רב להיבטים כלכליים, פוליטיים וחילוניים ואינה רגישה דיה לחשיבותם של תהליכים תרבותיים, אתניים ודתיים ביצירתה של הלאומיות המודרנית.⁶ זאת ועוד, העלייה הראשונה התאפיינה בראש ובראשונה בהיעדרם של מנגנוני שלטון ציוניים, שאמורים להסביר את מרחב ה'המצאות' במושבות. בפועל רק בסוף שנות העשרים של המאה העשרים ובימי המדינה בדרך נוצרו

המבססים את הגישה המודרניסטית ומעצימים את ההיבטים הפוליטיים: J. Breuille, *Nationalism and the State*, Chicago 1985; E. Kedourie, *Nationalism*⁴, Oxford 1993

7 כך בשניים מספריו המרכזיים, ראו: A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986; idem, *Chosen Peoples*, Oxford 2003

8 ראו למשל: י' כ"ץ, עת לחקור ועת להתבונן: מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל מאז צאתו מארצו

4 א' גלנר, לאומים ולאומיות, תרגם ד' דאור, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 82.

5 השוו למשל את עמדתו של ארמסטרונג באשר למרכזיות הרכיב התרבותי בהבנת צמיחתה של הלאומיות המודרנית: J.H. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982, p. 4; J. Hutchinson, *Nations as Zones of Conflict*, London 2005, pp. 1-45

6 בהקשר זה יש לציין עוד שני מחקרים חשובים

מדגישים שבן-יהודה הוא שיישם בפועל את שיטת הלימוד בעברית בבתי הספר (עמ' 49). כך או אחרת, העברית, אחד הסממנים המרכזיים של הלאומיות היהודית המודרנית, חדרה לבתי הספר ולגני הילדים כבר בעלייה הראשונה. היבט לשוני אחר בוחנת מרים קצ'נסקי – במאמרה 'הדרשה בידיש בשירות תנועת "חיבת ציון"' (עמ' 198-222), היא מראה עד כמה חשובה הייתה דווקא היידיש ככלי מעשי לגיוס ההמונים לתנועת 'חיבת ציון'.

בקובץ נדונים היבטים נוספים בחקר העלייה הראשונה שבעבר עסקו בהם כעניינים שוליים, למשל היסטוריה וזיכרון, היחס אל האחר וסוגיית המגדר. יחסי ההיסטוריה והזיכרון נדונים מזוויות שונות. יוסף לנג עוסק במאבק על הזיכרון ההיסטורי של 'אם המושבות' באמצעות דיון בספר היובל למושבה פתח-תקווה (עמ' 110-134), ונילי אריה-ספיר דנה ב'ספר גדרה' (עמ' 176-197), ושניהם בוחנים את הזיכרון ההיסטורי של מושבות העלייה הראשונה כפי שבא לידי ביטוי בכתיבת ההיסטוריה ובאופן זכירתה במרוצת הדורות. רן אהרנסון מתחקה במאמר מרתק אחר שרידים שנתרו מן המושבות הראשונות מתחומי הטכנולוגיה, החינוך והרפואה (עמ' 248-264). הוא בוחן את תהליך המודרניזציה במושבות העלייה הראשונה, ומראה שהתרבות שנוצרה בהן הייתה מבוססת על ערכים ציוניים ונשענה על השאיפה לקדמה, לחינוך עברי ולשיתוף של כלל אוכלוסיית הארץ. ייצוג נוסף של ההיסטוריה והזיכרון נבחן במאמרם

לציין את מחקריו של גדעון שמעוני, אשר יישם בצורה משכנעת את המתודולוגיה של הגישה האתנית בהקשר של האידאולוגיה הציונית.⁹ עם כל האמור לעיל יש לברך על בחירתם של העורכים להעמיד את מושג התרבות במרכז קובץ המאמרים שלפנינו, שכן למעשה המחקרים השונים אינם נצמדים למתודולוגיה אחת אלא יוצרים פסיפס מרתק של חיי התרבות בעלייה הראשונה. הקובץ מאפשר הצצה להיבטים חדשים בחקר העלייה הראשונה. למשל במאמרו של יוסף טובי על 'חזרת השבט התימני אל מעגל התרבות היהודית' (עמ' 25-46) מתברר שמאבקם של עולי תימן לשמר את מנהגייהם ותרבותם לא פסק גם כאשר השתלבו בחברה הארץ-ישראלית, בין 'היישוב הישן' – לכאורה מקומם הטבעי – ל'יישוב החדש', בגלל סתגלנותם ויציאתם לעבודה פרודוקטיבית. מחקרם המעניין של יוסף שלמון וקרן רובנוב על חידושי השפה של יחיאל מיכל פינס (עמ' 47-69) חושף צד ידוע פחות באישיותו המרתקת של פינס. מלומד זה, שתמך במפעל הציוני, פעל בירושלים בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה עם מלומדים נוספים, ובהם דוד ילין, יוסף מיוחס, אליהו ספיר וזאב יעבץ, לחידוש השפה ולהפיכתה לשפת דיבור הנלמדת בבתי הספר העבריים. הדיון בפינס כמחדש השפה מטשטש את הקו המבדיל בין העלייה הראשונה לתקופה שקדמה לשנת 1882, שכן עולה ממנו שכבר בשנות השבעים, עוד לפני אליעזר בן-יהודה, היו אישים שפעלו לחידוש העברית. ברם המחקרים

מילוא, ירושלים תשס"א. ראו גם: ח' בן-ישראל, בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות, באר-שבע תשס"ד; הנ"ל, 'כיצד נתפסה הציונות במחקר על הלאומיות: תמונה חלקית', 'גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון להג' יובלו, באר-שבע תש"ע, עמ' 153-165.

ועד שובו אליה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 47; וכן: הנ"ל, לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 15-16.
9 ג' שמעוני, 'הלאומיות היהודית כלאומיות אתנית', 'רינהרץ ואחרים (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 81-92; הנ"ל, האידאולוגיה הציונית, תרגמה ס'

של עפרה קינן ועמוס רון על המוזאונים של העלייה הראשונה (עמ' 265-283).

היבט תרבותי אחר משתקף במאמרו של אליהו הכהן על ההמנון הלאומי 'התקווה' (עמ' 223-247). הוא מתאר את המאמצים ליצור המנון לאומי כבר בימי 'חיבת ציון' ומאוחר יותר בימי ראשית התנועה הציונית. מעניין מאוד להיווכח שלמרות מאמצייה של צמרת הציונות בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה להכתיר שיר אחר בתואר ההמנון הלאומי, הפך דווקא שירו של נפתלי הרץ אימבר – לאחר גלגולים ושינויי נוסח רבים – להמנון לאומי בימי היישוב ולבסוף להמנון המדינה.

מאמרה של מרגלית שילה 'הקול הנשי: ההתיישבות החדשה בארץ ישראל כטרנספורמציה מגדרית (1882-1903)' מלמד עד כמה מוסיפה נקודת המבט המגדרית ליצירת תמונה היסטורית

מדויקת של ראשית היישוב הציוני (עמ' 135-156).¹⁰ כפי שמציינת המחברת, 'הסיפור הנשי לא מציע סיפור מהופך לסיפור הגברי, אלא סיפור משלים לו' (עמ' 155). לפיכך לא ייתכן לשרטט את דיוקן התרבות היישובית ללא התייחסות לסיפורן של נשים. את הדיון בדמות האחר מייצג בקובץ זה מאמרה של בת-ציון עראקי-קלורמן על עולי תימן (עמ' 157-175), שזכו לשני מאמרים מהיבטים שונים בספר.

לסיכום, בנייתן של עשרים ושמונה מושבות העלייה הראשונה יצרה תשתית ציונית מובהקת והייתה אכן בסיס להתפתחות התרבות העברית בארץ-ישראל. הספר שלפנינו אינו ממצה את כלל הנושאים התרבותיים, אולם הוא מציג לפני הקורא תמונה מגוונת, ואפשר ללמוד ממנה ולהמשיך לפתח באמצעותה את הלימוד והמחקר של העלייה הראשונה.

10 מאמר זה מהווה המשך לדיון של המחברת במאבק נשים להכרה ביישוב ובייצוגן ההיסטוריוגרפי. ראו: מ' שילה, 'נשים ומיגדר בהיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה', הנ"ל, אתגר המגדר: נשים בעליות הראשונות, תל-אביב 2007, עמ' 13-35.